

INHOUD

Kaarten 10

Een herinnering aan Joseph Roth 15

Inleiding: Ansichten uit het sjetel 17

DEEL I 39

DEEL II 127

DEEL III 305

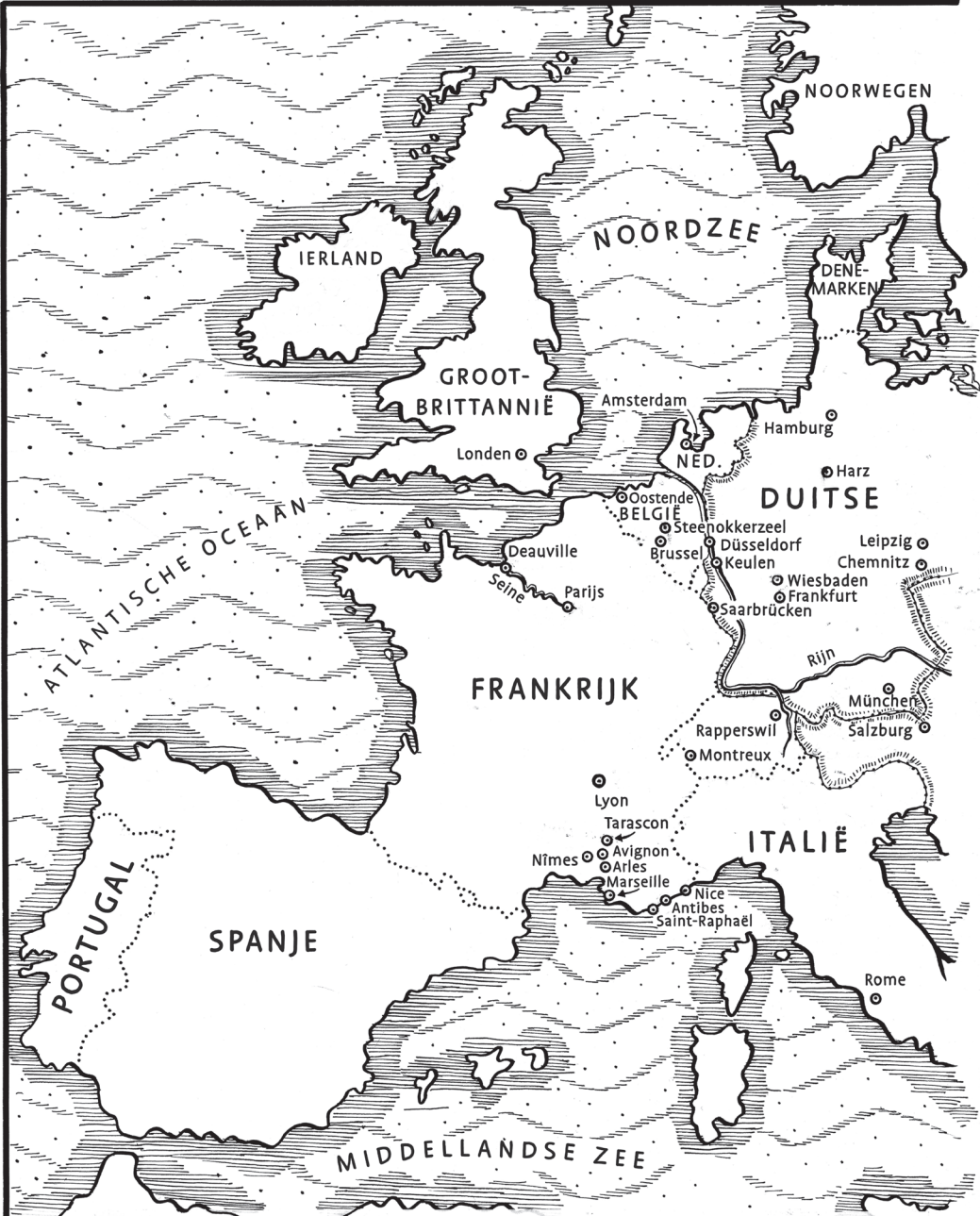
Dankwoord 445

Noten 449

Bibliografie 481

Illustratieverantwoording 491

Register 495

EUROPA VOOR DE EERSTE WERELDOORLOG

ZWEDEN

RUSSISCHE RIJK

OOSTZEE

○ Moskou

Riga

Vilnius ○

Baabe

Wit-Rusland
Minsk
Plesniány

Kraków

Tarnow

Przemyśl

Lemberg

Tarnopol

Drohobycz

○ Berlijn

Warschau ○

Łódź

RIJK

Dresden

Praag

Kraków

GALICIË
VOOR WERELDOORLOG I

Wenen ○

Rima-Szombat

Bruck-Kiralyhida

Boedapest

OOSTENRIJK-HONGARIJE

Lemberg
Brody

Odessa

Volga →
Astrachan
Bakoe →

Belgrado

Donau

ZWARTE ZEE

Sarajevo

BULGARIJE

○ Sofia

○ Skutari

○ Tirana

Salonica

Constantinopel

TURKIJE

Een herinnering aan Joseph Roth

In februari 2020 sprak ik over de telefoon met de negentigjarige Dan Morgenstern, een vooraanstaand jazzjournalist en voormalig hoofd van het Institute of Jazz Studies aan Rutgers University in Newark, New Jersey. Hij woont al sinds 1947 in de Verenigde Staten, maar is geboren in München en opgegroeid in Wenen: hij is de zoon van Soma Morgenstern, een romanschrijver en een goede vriend van Joseph Roth. Hij is bij mijn weten de laatste nog levende mens die Roth persoonlijk heeft gekend.

‘Dit is mijn summiere herinnering aan Joseph Roth. In oktober 1938 ging ik met mijn moeder op bezoek bij mijn vader, Soma Morgenstern, in Parijs. Soma en Roth kenden elkaar al sinds hun tienertijd en zijn tot het eind goede vrienden gebleven. Ik herinner me het hotel waar mijn vader en Roth allebei verbleven, Hôtel de la Poste, niet ver van de Jardin du Luxembourg, en ik heb een levendige herinnering aan Roth, ook al was ik nog maar negen. De allereerste keer dat ik hem zag daar in dat hotel waar wij ook logeerden, op zijn favoriete plekje in de lobby, was ik bang van zijn stem, die inmiddels zwaar was aangetast door de drank, maar toch nog vrij vol klonk. Vrij hard en erg schor. “Aarr-rrr-rrr!”

Het was een typisch Frans hotel: bij binnenkomst had je de receptie aan de rechterkant en er stonden tafels in de lobby, waaronder een die we in Wenen zijn *Stammtisch* zouden noemen, zijn vaste tafel, waar hij altijd zat. Een rond tafeltje waar nog twee of drie anderen aan konden zitten. En dat gebeurde dus ook. Mensen kwamen daar langs om een glaasje wijn met hem te drinken, zoals ze dat in Frankrijk doen. Roth zat daar vanaf het moment dat hij ’s ochtends was opgestaan, en als hij iets wilde drinken riep hij: “Garçon!” Hij kende de garçon al goed, dus als hij riep kwam die meteen met zijn borrel aan, want hij wist wat Roth dronk: een of andere likeur, altijd dezelfde. Hij gaf een brul en die man kwam ermee aanzetten.

Dus ik was een beetje bang van hem, maar merkte al snel dat hij heel aardig voor me was, extra aardig, en ik denk dat hij daar sentimentele redenen voor had, ik was het zoontje van zijn beste vriend. We werden vrienden, in zekere zin. Als ik ’s ochtends beneden kwam gaf hij me een aai over mijn bol en kreeg ik een paar centimes voor de flipperkast, en hij gaf me wat te drinken – geen drank hoor, meestal tomatensap.

Ik merkte wel dat mijn vader zich grote zorgen om hem maakte. Hij zei daar niets over maar het was duidelijk dat hij over hem waakte. Hij zag erop toe dat hij iets at, dat hij zich waste. Mijn vader ondersteunde hem echt fysiek, begeleidde hem tot aan zijn kamer. Soms maakten we een ommetje, mijn vader en ik met Roth. Hij was niet meer zo goed ter been. Hij had een wandelstok aan zijn stoel hangen, en die had hij nodig om overeind te komen en rond te schuifelen.

Men dacht dat hij helaas niet lang meer te leven had. Ik was niet oud genoeg om dat te kunnen zien, maar dat hij niet gezond was zag ik wel. Toen we weer uit Parijs vertrokken weet ik nog dat ik afscheid van hem nam en ondanks mijn jonge leeftijd het gevoel had dat ik hem waarschijnlijk nooit meer zou zien. Ik geloof dat hij me een goede reis wenste. Hij zal me wel een aai over mijn bol hebben gegeven. Hij had voor mij iets van een vriendelijke beer. Ik kan die stem en die cadans nog horen als hij om een borrel riep.'

Inleiding

Ansichten uit het sjetel

't Wordt killer nu, de mist komt op!
Pas in de avond lonkt ons huis.

Faust, deel 1, Johann Wolfgang von Goethe

Op de vlakten van West-Oekraïne die ooit deel uitmaakten van het Oostenrijkse kroonland Galicië ligt een plaatsje, Brody, dat er precies zo uitziet als je je zou voorstellen van een stadje dat in de loop der eeuwen uitgroeide tot een centrum van handel en cultuur, om dan ineens te worden beroofd van alles waardoor het vroeger zo was opgebloeid en vervolgens een eeuw lang weg te kwijnen, de neergang af en toe versneld door oorlog in de straten. Verweerde bloemdecoraties prijken op puien uit de Habsburgse tijd en roestige ijzeren balkonnetjes worden geschraagd door statige kraagstenen waar de verf van afbladdert. Het oude marktplein is nu een kale asfaltvlakte, de synagoge een ruïne. Midden in de stad is een straat, de Voelytsja Zolota, waar hier en daar nog een stel vervallen huizen uit de hoogtijdagen staan, opzichtig sierlijke gebouwen tussen de armoedige betonnen blokkendozen en winkels uit de naoorlogse Sovjettijd. Op nummer 18 zit nu een banketbakker. Eind negentiende eeuw was hier en in het sindsdien herbouwde pand op nummer 20 een rijke kleermaker gevestigd die de felgekleurde uniformen van het Keizerlijk en Koninklijk Leger naaide. Er ligt een oud steegje tussen de twee panden. Als je door die steeg naar de straat loopt, zie je een voormalige boekhandel met bustes in bas-reliëf van ooit belangrijke mannen en aan je linkerhand het spookachtige oude Hotel Bristol, vuilwit als de sneeuw die de stad 's winters bedekt. De steeg voert naar een stukje grond waar vroeger een huis heeft gestaan, en in dat huis zorgde in september 1894 een jonge vrouw voor haar pasgeboren kind zonder te weten of de echtgenoot die haar in de steek had gelaten ooit nog terug zou komen.

Voelytsja Zolota (voorheen Goldgasse) in Brody; het steegje naar de straat waar Roths geboortehuis heeft gestaan; het pand van de kleermaker op nummer 18-20.

Er werden in de familie later wel verhalen over verteld – verontwaardigde verhalen over die rare man die ze nooit echt hadden vertrouwd, en dat hij zomaar ineens was verdwenen toen Maria Grübel hem zo hard nodig had, zodat de familie zich over haar en het kind had moeten ontfermen. Nachum Roth, zeiden ze, zat in een stoomtrein die over het Duitse platteland naar Berlijn tufte toen zijn gedrag andere passagiers begon te ver-

ontrusten. De voormalige theologiestudent werkte als inkoper van graan voor een Hamburgs exportbedrijf, maar in een bestek van een paar dagen was zijn leven plots in duigen gevallen. Iemand die hij vertrouwde was ervandoor met het graan dat hij had opgeslagen in de Silezische stad Kattowitz. Hij was er met Maria heen gesnelde om het te achterhalen, maar zonder succes. Toen had hij haar in Silezië achtergelaten en de achthonderd kilometer lange tocht naar Hamburg afgelegd om zijn werkgevers tot bedaren te brengen, maar zonder succes, en nu reisde hij, beschaamd en berooid, terug naar Kattowitz om Maria weer naar Brody te brengen. Hij was er kapot van. Zijn greep op de werkelijkheid was al langer vrij zwak, maar hier in de trein gedroeg Roth zich echt alsof hij niet bij zinnen was. Bij het eerstvolgende station werd hij uit het rijtuig gehaald en naar een Duitse psychiatrische instelling gebracht, die hem uiteindelijk overdroeg aan zijn familie in Rzeszów, Galicië. Die kende een chassidische wonderderrabbi die over helende krachten zou beschikken en stuurde Roth daarheen.

Maria keerde in haar eentje terug naar Brody en wachtte daar op haar man, maar hoorde niets meer van hem. Op 2 september beviel ze van een jongen, waarschijnlijk daar in het huis van haar vader aan de binnenplaats achter de Voelytsja Zolota, door de Duitstalige joden toen de Goldgasse genoemd.* Nachum Roth liet zich niet meer zien. Na enige tijd heeft Maria's broer Salomon Grübel hem nog wel een bezoek gebracht in het huis van de rabbi. Toen hij aan Roth werd voorgesteld, begon die te lachen en hield daar gedurende Grübels bezoek bijna niet meer mee op. Grübel zag een knap gezicht met een blonde baard en dezelfde stralende ogen die zijn jonge zoon typeerden. Het drong niet tot Roth door dat hij vader was. Hij zou de rest van zijn leven bij de rabbi blijven wonen. Jaren later schreef zijn zoon: 'Het moet een eigenaardige man zijn geweest, een Oostenrijkse nietsnut, hij gaf veel geld uit, was waarschijnlijk aan de drank en stierf toen ik zestien was, aan waanzin ten prooi. Zijn specialiteit was zwaarmoedigheid, die ik van hem heb geërfd. Ik heb hem nooit gezien. Maar ik weet nog dat ik als jongen van een jaar of vier, vijf een keer droomde van een man die mijn vader moest voorstellen. Tien of twaalf jaar later zag ik voor het eerst een foto van mijn vader. Ik kende hem al. Het was de man uit mijn droom.'¹

Dit was bijna zeker verzonnen, maar dat hij gedroomd heeft van die vader die hij nooit heeft ontmoet kunnen we best geloven. Zijn verloren

* Waarschijnlijk is Maria Roth thuis bevallen, maar met zekerheid valt dat niet te zeggen, want de geboorte- en huwelijksregisters uit de jaren 1890 zijn in Brody niet bewaard gebleven.

vader een of andere vorm van bestaan geven – echte en denkbeeldige surrogaten verzinnen voor het onvervangbare – werd zijn levenslange bezigheid.

Net iets verder oostwaarts dan halverwege tussen Praag en Kyiv ligt een fraaie Oekraïense stad die de onbestendigheid van plaats en identiteit in Oost-Europa belichaamt. Tot 1991 was deze stad een halve eeuw door het leven gegaan als Lvov, in de Oekraïense Socialistische Sovjetrepubliek. Daarvoor was het dertig jaar lang de Poolse stad Lwów – er zijn nog steeds Polen die zeggen dat Oekraïne de stad alleen maar in bruikleen heeft – en in 1918 was het een paar maanden de hoofdstad geweest van de West-Oekraïense Volksrepubliek. Op moderne kaarten heet de stad nu Lviv, maar op een kaart van begin vorige eeuw zie je Lemberg* staan, gelegen in Galicië, aan de oostgrens van Oostenrijk-Hongarije. (De Jiddischtalige inwoners zelf noemden het destijds Lemberik.) En verschuif je je vinger zo'n honderd kilometer in noordoostelijke richting, dan kom je op beide kaarten uit bij het stadje Brody.** Op de oude kaart ligt het vlak bij de grens tussen Galicië en het Russische Rijk, tegenwoordig ligt het ruim binnen de grenzen van Oekraïne. Het woord *oekrajina* betekent 'grensland'. Een oud grensstadje in een grensland dus. Waar men de lijnen op de kaart ook trok, Brody lag er altijd ergens tussenin, de hele geschiedenis van het plaatsje is er een van vluchtigheid en migratie. Gelegen als het is op de route van Lviv naar Kyiv stromen er elke dag mensen doorheen, van wie sommigen een generatie of twee in het stadje blijven hangen. Het telt tegenwoordig zo'n 23.000 inwoners*** – niet zo'n heel groot verschil met de 16.400 die er volgens de Oostenrijks-Hongaarse volkstelling in 1900 woonden, maar de samenstelling van de bevolking is wel radicaal veranderd. In 1900 was 72 procent van de inwoners joods en in de decennia daarvoor was dat aandeel enige tijd zelfs meer dan 80 procent geweest. Toen woedende Russen in maart 1881 ten onrechte de joden de schuld gaven van de moord op de hervormingsgezinde tsaar Alexander II, had die volkswoede in tweehonderd steden geresulteerd in pogroms die duizenden joden de grens over joegen naar Brody.

* In het vervolg wordt hier steeds de naam gebruikt die gangbaar was in de periode waarvan op dat moment in de tekst sprake is.

** Ongeveer uitgesproken als het Engelse *broad* gevolgd door een korte 'ie'.

*** De Russische invasie van Oekraïne in 2022 vond plaats toen dit boek al persklaar werd gemaakt. Zowel Brody als Lviv werd aangevallen en ook uit deze steden zijn veel mensen het land ontvlucht. Het is dus mogelijk dat beschrijvingen van gebouwen en inwoneraantallen bij verschijnen al verouderd zijn.

Zo kwam het stadje bekend te staan als het Poolse Jeruzalem en herbergde het met name een grote groep chassidim, orthodoxe joden die op alle verschillende momenten van de dag een gebed prevelen en die naar deze stad getrokken werden omdat in de zeventiende eeuw de Ba'al Sjem Tov er had gewoond, de oprichter van hun beweging. Eind negentiende eeuw wemelde het in de straten van Brody ineens van de jesjieves, kleine theologische scholen waar in het zwart geklede jongens met keppeltjes en peies discussieerden over de Talmoedische voorschriften en buiten liepen te kletsen in het Jiddisch, de lingua franca van de Europese joden. Driemaal per dag wendde driekwart van de bevolking in het stadje zich in de richting van het echte Jeruzalem om te bidden. En zoals elk sjteti in Galicië had ook Brody zijn hogelijk vereerde, mystieke wonderrabbi's of tsadikim. De wonderrabbi kon mensen zegenen, wonderen verrichten en wijze raad geven voor alle mogelijke levensdilemma's, daarbij geholpen door een gevolg van chassidim die hem eten brachten, met hem in gebed gingen en bezoekers binnenlieten of juist buiten hielden.

In 1924 wilde de vermaarde verslaggever van de *Frankfurter Zeitung* Joseph Roth, tot voor kort correspondent in Parijs maar nu op reportage in Polen en Oekraïne, een bezoek brengen aan zo'n rabbi. Hij zou dat fenomeen later beschrijven in een boek over de Oost-Europese joden. Van de tsadiek die hij bezocht, werd gezegd dat hij niet alleen bemiddelde tussen mens en God 'maar, wat nog moeilijker is, tussen mens en mens'.² Roth was er op tijd voor de Hoge Feestdagen, waarop de rabbi open huis hield. Hij stond om vijf uur op, toen de Galicische nevelslierten nog boven de velden zweefden en de paarden stonden te huiveren in de kille ochtendlucht, en vertrok in een boerenkar met vijf moeders en hun kroost. De vrouwen, gekleed in een zwarte wollen omslagdoek, waren pluimveeverkoopsters en wilden allemaal de rabbi bezoeken. Bij zonsopgang, het begin van wat een warme, stralende herfstochtend werd, kwamen ze aan in het stadje en zag Roth dat al heel wat bezoekers hem voor waren – sommigen lagen in afwachting van hun audiëntie in schuren en gangen te slapen, anderen hurkten op de planken die bij wijze van bestrating langs de modderige wegen waren gelegd. Zijn afstandelijke beschrijving van de haveloosheid van het stadje en de armoede van de mensen wekt de indruk dat hij zich hier op onbekend terrein bevond.

Toen het afgesproken uur aanbrak, dromde de menigte om het huis van de rabbi. Een stevig gebouwde chassied met een koperrode baard trad op als deurwachter en hield de mensen hardhandig op afstand. Roth trok zijn aandacht. Met zijn bontjas en hoge rijlaarzen viel de schrijver op. Hij zei dat hij de rabbi wilde spreken. De man zei dat hij zijn probleem maar op een briefje moest schrijven, dan zou de rabbi dat lezen en